

<https://doi.org/10.15407/sofs2021.01.094>

УДК 52:276+327«1930»

М.А. БАЛИШЕВ, кандидат історичних наук, директор,
Центральний державний науково-технічний архів України,
вул. Москалівська, 139, Харків, 61157, Україна,
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

AD MAJOREM DEI GLORIAM: АСТРОНОМИ ТА «ХРЕСТОВИЙ ПОХІД» XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню фактів з історії астрономії періоду 30-х років XX ст. Її метою є відображення подій навколо залучення радянських і західних астрономів у процеси політичного протистояння СРСР та західного світу на початку 1930-х років на тлі ідеологічного протистояння релігії та науки.

На основі вивчення газетно-журнальної періодики цього періоду реконструйовано послідовність резонансних подій, пов'язаних зі зверненням Голови Католицької церкви Папи Римського Пія XI до християнського світу з оголошенням нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу. Розглянуто окремі аспекти світоглядного сприйняття взаємовідносин між релігією та наукою під час політичного протистояння між західним світом та СРСР; висвітлено позицію представників офіційної радянської науки, які виступили з гострим застереженням відозви Пія XI. Зокрема, опираючись на найбільш резонансні факти з історії взаємовідносин між релігією та наукою (епізодів, пов'язаних із долями Галілео Галілея та Джордано Бруно), науковці виступили із закликом щодо суцільного звільнення наукової думки від впливу церкви. Найбільш аргументовану і рішучу відповідь на відозву Папи Римського щодо нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу дали радянські астрономи у своєму «Відкритому листі», оприлюдненому низкою центральних періодичних видань. Штучні політичні процеси навколо питань релігії та науки призвели до ескалації напруги у відносинах між західними та радянськими науковцями.

Досліджено участь у протистоянні між радянськими та західними астрономами впливового американського астрофізика Отто Людвіговича Струве, представника всесвітньо відомої астрономічної династії Струве, майбутнього президента Міжнародного астрономічного союзу (1952—1955). Професор Струве безпосередньо долучився до обговорення питання щодо свободи наукової думки в астрономії. Позиція відомого науковця, який репре-

Цитування: Балишев М.А. Ad majorem Dei gloriam: астрономи та «хрестовий похід» XX століття. *Наука та наукознавство*. 2021. № 1 (111). С. 94—106. <https://doi.org/10.15407/sofs2021.01.094>

зентував настрої більшості американських і західноєвропейських астрономів, викликала у радянських астрономічних колах бурхливу негативну реакцію.

Ключові слова: астрономія, наука та релігія, «хрестовий похід», «Відкритий лист» астрономів, Папа Римський Пій XI, професор О.Л. Струве.

Вступ. Конфронтація релігії та науки, зокрема астрономії, яка нараховує багато століть, посилилась у СРСР наприкінці 1920-х років, які ознаменувалися «великим переломом» у політиці радянської влади, коли водночас із остаточним розгромом опозиційних кіл у партії, курсом на індустріалізацію і тотальну колективізацію посилились антирелігійні каральні заходи проти духовенства та віруючих, що викликало глибоку стурбованість і осуд з боку світового співтовариства.

У 1930 р. непроті зовнішньополітичні умови існування СРСР дедалі ускладнилися втручанням католицької церкви у питання його міжнародних відносин із західним світом. Ситуацію «підігріла» чергова антивеликодня компанія радянської влади, розгорнута вже на початку того року. Використавши її, окремі західноєвропейські політики, зацікавлені у підсиленні тиску на СРСР, об'єдналися з представниками релігії. Одним із наслідків втілення такого «проекту» стало оприлюднене звернення Папи Римського Пія XI (1857—1939) до християнського світу в цілому. У ньому голова Католицької церкви, звинувативши СРСР «у переслідуванні релігії», вказав на небезпечний стан культури і суспільного розвитку в радянській державі та закликав усіх християн постати на захист «релігії, потоптаної Радами», щоб зберегти «цивілізацію, якій загрожують варвари-більшовики» [1]. Метою відозви, вірогідно, була також спроба підняти радянську молодь, яка «не має можливості розвиватися і процвітати без релігії», на боротьбу з більшовиками, які «сіють моральний, культурний і навіть економічний занепад» [2]. Цим зверненням понтифік від імені християнства в цілому оголосив СРСР «священну» війну і закликав віруючих людей усього світу до нового «хрестового походу»¹.

Європейська преса жваво долучилася до обговорення питання щодо переслідування релігії у СРСР, надавши темі значного інформаційного «галасу». Наприклад, впливова респектабельна прибалтійська газета «Rigasche Rundschau» («Ризький огляд»), коментуючи згадане звернення і посилаючись при цьому на фашистську газету «Il Popolo d'Italia» («Народ Італії»), відгукнулася про нього як про «довгоочікуваний великий наступ католицької церкви проти язичницького більшовизму і більшовицької Росії» [3].

Цей факт очікувано отримав широкий резонанс у різних соціально-економічних сферах країн капіталістичного світу: так, німецькі фінансові кола навіть висловили готовність фінансувати так званий антирадянський «хрестовий похід» [4]. У всіх європейських католицьких церквах проходили

¹ Саме тому автор виніс у назву латинський девіз Товариства Ісуса (езуїтів) — «Для вшочі слави Божої».

молебні, оскільки дата «19 березня 1930 року» була проголошена католицькою церквою «Днем антирадянських молебень». Головні ж богослужіння відбувалися у соборі святого Петра в Римі за безпосередньої участі Пія ХІ. Віряни зверталися до Бога з єдиним проханням — «звільнити населення Росії від ярма язичників» [5]. Серед проповідників було розповсюджено спеціальну брошуру американського католицького священника-єзуїта, професора геополітики Едмунда Уолша під назвою «Радянські жорстокості щодо релігій» [5]; вона не тільки надавала методичну допомогу в підготовці тематичних промов для релігійних громад, а й навіть була передрукована низкою солідних періодичних видань, зокрема газетою «Washington Post». Зважаючи на резонансність історичних подій, пов'язаних з ідеологічним протистоянням релігії та науки, яке не втратило актуальності й до сьогодні, у нашому дослідженні ми зосереджуємося на відтворенні фактів з історії астрономії 30-х років ХХ ст., пов'язаних із залученням представників астрономічної науки до глобальних політичних процесів.

Аналіз досліджень та публікацій. Проведений історіографічний аналіз свідчить, що висвітленню окремих питань реалізації проєкту «Хрестовий похід проти СРСР» 1930 року присвячена низка публікацій. Серед таких слід відзначити роботи російських, українських та американських дослідників: О.Л. Беглова [6], В.О. Бронштена [7], М. Кривохатського [8], І.А. Курляндського [9], Р.А. Маккатчена [7], М. Шахнович [10], М.М. Шейнмана [11] та ін. Але досі відсутні дослідження взаємовідносин між релігією та астрономічною наукою на тлі політичного протистояння між західним світом і СРСР на початку 1930-х років, враховуючи, що до антипапської кампанії того року долучилися і представники радянської астрономічної науки.

Метою статті є відображення подій навколо залучення радянських і західних астрономів у процеси політичного протистояння СРСР та західного світу на початку 1930-х років. Для вирішення обумовлених метою завдань застосовано спеціальні методи — історико-хронологічний, ретроспективний та метод джерелознавчого аналізу.

Результати дослідження. У Радянському Союзі звернення Папи Римського Пія ХІ викликало відповідну (і не менш очікувану) хвилю протестів і обурення; містяни виходили на багатолюдні мітинги. Наприклад, у Харкові зібралося близько 200 тис. протестувальників [12]. Зворотним ідеологічним зв'язком став «Заклик радянських робітників» до світового пролетаріату, терміново поширений радянською пропагандою у всьому світі: «Робітники і селяни, покидайте церкви! Піднімайтеся на боротьбу проти папських і церковних посібників імперіалістичних військових планів, спрямованих проти Радянського Союзу» [1].

Офіційна радянська преса негайно відреагувала на відозву щодо оголошення «хрестового походу» проти СРСР. Газети досить агресивно погрожували: «...будуть створені нові ескадрильї літаків і танків під гаслом «Наша

відповідь Папі Римському» [12], а Центральна Рада Тсоавіахіму СРСР² навіть оголосила збір коштів до спеціально створеного фонду «Наша відповідь Папі Римському» [13]. Істерія обурення швидко набирала обертів: зафіксовано низку прецедентів, серед яких, наприклад, розглядалася непоодинокі позиція редколегії ленінградської газети «Електросила», представники якої вирішили відпрацювати один день на користь фонду з будівництва підводного човна «Електросила» під колективним гаслом: «Це наша відповідь на анафему Папи Римського» [14].

Радянські науковці також виступили з гострим засудженням відозви Пія XI: «...ніде у світі немає такої справжньої свободи для людської думки, наукової роботи та технічної творчості, як у СРСР» [14], — йшлося у Постанові з'їзду науковців Ленінграда.

На московському з'їзді Всесоюзної асоціації робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (ВАРНІТСО), який об'єднав близько двох тисяч учених, одноставно було прийнято резолюцію: «Ми не забули ганебної ролі, яку відігравали церква і церковники у процесі розвитку науки і техніки. Церковна інквізиція придушувала будь-які паростки вільної наукової думки. Ми пам'ятаємо долю Галілея, ми не забули спаленого на вогнищі Джордано Бруно і сотні тисяч мучеників науки, імена яких ганебним тавром, вогненними літерами відбиваються на рясі Папи Римського і всіх його поплічників...» [15]. Зауважимо, що резолюція ВАРНІТСО була очікуваною, оскільки цю організацію було спеціально створено у 1927 р. на протипагу Академії наук з метою не лише залучення вчених до господарського і культурного життя країни, а й для їх ідеологічного «перевиховання».

Але найбільш аргументовану і безкомпромісну відповідь на заклик понтифіка до нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу надали у своєму «Відкритому листі» радянські астрономи (його надрукували всі центральні газети СРСР): «Ми, що нижче підписалися, професори і керівники наукових астрономічних установ Радянського Союзу, звертаємося до вас із цим листом, із упевненням, що оприлюднене вами послання з питання про загрозливе становище культури, цивілізації та релігії у СРСР мало своїм призначенням викликати належний відгук з боку тих кіл, які зачіпає порушене питання...» [16, 17]. Автори листа підкреслювали: «Ми представляємо не малозначну групу науковців, які, і це природно, не можуть залишатися байдужими при обговоренні такого важливого питання, яким є питання про загрозливе становище культури і цивілізації на одній сьомій частині світу <...> цей виступ слід розглядати не тільки як відповідь на ваш заклик, але, перш за все, як питання, яке астрономія пред'являє вам.

Поряд із питанням про релігійні переслідування (на це радянська громадськість вже надала вичерпну відповідь), вами акцентовано також на

² Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву.

проблемах моральності, виховання і, що більш за все привертає нашу увагу, — процвітання науки» [17].

Коментуючи відповідь радянських астрономів, редактор профільного науково-популярного журналу «Світознавство» В.Т. Тер-Оганезов писав у статті «Наша відповідь папі»: «...Лист радянських астрономів Папі Римському, безсумнівно, представляє цікавий документ в історії взаємовідносин церкви з інтелігенцією. Історичне значення цього документа полягає у тому, що за всі довгі століття безкарних злочинів представників церкви інтелігенція вперше знайшла у собі достатньо сил, щоб привселюдно кинути злочинцям суворе звинувачення у найтяжчих злочинах. Знадобилося близько трьохсот років для того, щоб моторошна трагедія життя кращих представників людства (Джордано Бруно, Галілей та ін.) знайшла відкрити і справедливу оцінку, спрямовану за належною адресою...» [18, с. 137].

Дійсно, у «Відкритому листі» за підписом двадцяти одного провідного московського астронома (згодом до них приєдналися понад 150 астрономів з усього СРСР) автори детально зупинилися на розгляді історичних фактів, які свідчать про взаємовідносини між церквою і представниками астрономічної науки, наполягаючи на тому, що «...ми вважаємо за потрібне висловити свої міркування про значення і роль церкви у розвитку астрономії» [17].

Надавши описи життєвих перипетій їхніх видатних попередників — Джордано Бруно, Галілео Галілея, Миколи Коперника, Тихо Браге та Йоганна Кеплера «як ілюстрацію того антагонізму, який здавна існував між церквою і наукою» [16], радянські астрономи підсумували: «Якщо св. Клемент VIII колись послав на багаття засновників нашої науки, то ви, Папа Пій XI, нікого з її послідовників послати на вогнище не зможете...» [17].

Проілюструвавши свої доводи стислими довідками з біографій всесвітньо відомих астрономів і посилаючись на тогочасні історичні дослідження, проведені католицькими істориками, радянські науковці звернулися з пропозицією до Папи Римського Пія XI: «...дослідження останнього часу з великою ймовірністю встановлюють, що навіть за буквою закону інквізиція не могла би притягнути Галілея до суду без того, щоб не вдатися до фальсифікацій, і що ці підроблення насправді мали місце, — ми просили б, Ваша святість, для реконструкції повної картини подій і висвітлення подробиць цього ганебного факту в історії людства, надати доступ представникам астрономічної науки СРСР та інших країн до секретних архівів інквізиції <...> Ми вважаємо, що це наше прохання є настільки істотним для історії науки і людства, що ми можемо звернутися до наших колег, іноземних астрономів, із закликом: всебічно підтримати його перед Папою Пієм XI...» [17].

Як вже зазначалося, ідея оприлюднення «Відкритого листа» належала астрономам Московської астрономічної обсерваторії, яких підтримали представники Державного астрофізичного, Астрономо-геодезичного інститутів та Московського планетарію. Згодом свої підписи до нього додали

науковці Головної астрономічної обсерваторії в Пулкові, ленінградських Держуніверситету та Астрономічного інституту, астрономи Енгельгардтовської, Казанської, Миколаївської, Одеської, Полтавської гравіметричної, Симеїзької, Ташкентської та низки інших астрономічних обсерваторій та установ. До науковців також долучилися представники фахових громадських організацій — Російського астрономічного товариства, Московського товариства любителів астрономії, Російського товариства любителів світознавства та ін. Але у цій ситуації співробітники Харківської астрономічної обсерваторії (ХАО), незважаючи на прямі вказівки та корпоративність, зайнявши позицію очікування, не додали своїх підписів до «Відкритого листа» радянських астрономів. Можливо, серед іншого, певну роль відігравав той факт, що до 1934 р. у складі персоналу ХАО не було жодного комсомольця та партійця [19, с. 122].

Католицька церква не залишила без уваги безпосереднє адресне звернення, і офіційний друкований орган Святого Престолу — щотижнева газета «L'Osservatore Romano» («Римський оглядач») — розмістила відповідь Ватикану. Ось її скорочений зміст: «Російські астрономи стверджують, що документи [які стосуються Галілея, Коперника, Кеплера, Джордано Бруно — М.Б.] повинні знаходитися в архівах Ватикану і їх оприлюднення доведе, що католицька церква завжди переслідувала науки і, зокрема, астрономію. Автори «Відкритого листа», посилаючись на нібито зроблене Папою звернення про ті переслідування, яким піддаються науковці у Росії, вказують, що радянський уряд ніколи не турбував людей, які займаються наукою <...> Перш за все, ми категорично заперечуємо, щоб святий отець робив будь-які заяви «щодо переслідувань, яким піддаються вчені у Росії». Далі, є цілковитою вигадкою твердження, нібито Коперник і Кеплер переслідувалися римською інквізицією <...> Всім також добре відомо, що католики поважали Кеплера <...> Що ж стосується Галілея, то нас просто дивує незнання авторами листа того факту, що ще 50 років тому всі документи, які стосуються суду над ним, були надані у розпорядження науковців <...> Тому нам здається дуже дивною вимога удаваних російських астрономів про те, щоб міжнародна комісія астрономів була допущена до вивчення цінних документів, що зберігаються у секретних архівах Ватикану. Хіба не знають вони, що архів відкритий для всіх? <...> Ми сказали «удавані астрономи» не тільки тому, що автори «Відкритого листа», мабуть, не знайомі з тим, що добре відомо кожному науковцю-астроному, який знає історію своєї науки, а також і тому, що єдині російські науковці, які дійсно займаються астрономією, це ті, що працюють у Нижньому Новгороді й постійно підтримують обмін виданнями з Ватиканською обсерваторією <...> Ці товсті наукові книги чудово свідчать про те, якою мірою католицька церква переслідує <...> науку і, зокрема, астрономію» [18, с. 148—149].

Зауважимо: дійсно, серед осіб, які підписали або офіційно приєдналися до «Відкритого листа» Папі Римському Пію ХІ, майже немає представників

нижньгородських астрономічних кіл³. А що стосується словосполучення «удавані астрономи», згаданого у відповіді Католицької церкви, то необхідно зазначити, що чималу кількість авторів листа склали відомі радянські астрономи, зокрема С.М. Блажко (1870—1956), С.О. Казаков (1873—1936), О.О. Михайлов (1888—1983), С.В. Орлов (1880—1958), В.Г. Фесенков (1889—1972), Л.П. Цераська (1855—1931) та ін. [16].

З часом оголошений понтифіком «хрестовий похід» проти СРСР і пов'язані з цим *peripeteia* зійшли з політичної ацени, були затьмарені іншими історичними подіями. І на цьому, мабуть, можна було б поставити крапку, якби через кілька років ця історія несподівано не отримала продовження, безпосередньо пов'язане з ім'ям видатного американського астрофізика Отто Людвіговича Струве (1897—1963). О.Л. Струве — представник всесвітньо відомої астрономічної династії Струве — народився у Харкові, закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету (1919), з 1921 р. мешкав і працював у Сполучених Штатах. Визначний науковець і впливовий організатор науки, Струве був директором кількох великих американських астрономічних обсерваторій, згодом обраний віце-президентом (1948—1952), потім — президентом (1952—1955) Міжнародного астрономічного союзу [20].

Причиною звернення до подій 1930 року став цикл лекцій з історії астрономії, прочитаних професором О.Л. Струве у Техаському університеті на початку 1935 р. За їх матеріалами було підготовлено ґрунтовну публікацію для наукового журналу «The Scientific Monthly». О.Л. Струве, розповідаючи студентам про новітню історію науки, торкнувся і епізоду з написанням «Відкритого листа» радянськими астрономами Папі Римському Пію ХІ (зазначимо, що цей факт опинився у фокусі статті під назвою «Свобода думки в астрономії» [21]). Увага до подій п'ятирічної (на момент публікації) давнини з боку західного науковця, відомого своєю співпрацею і особистою дружбою з багатьма російськими та українськими астрономами, викликала у радянських астрономічних колах бурхливу негативну реакцію.

Щоб об'єктивно оцінити таке сприйняття професора О.Л. Струве колегами із СРСР, необхідно звернутися до тексту його статті. Починалася вона драматичним описом деталей процесу над Галілео Галілеєм: «22 червня 1633 р., трохи більше трьохсот років тому, стара, сліпнуча, змучена довгим тюремним ув'язненням і щоденними допитами людина стала на коліна перед судом, що складався з десяти кардиналів, які зібралися у домініканській церкві Санта-Марія-сопра-Мінерва у Римі за велінням Папи Урбана VIII» [21, с. 250].

Згадавши про відому «сцену зречення» Галілея і трагічну страту Джордано Бруно, О.Л. Струве несподівано проводить паралель між подіями XVII

³ Серед авторів листа є прізвище К.Ф. Огороднікова, відомого радянського астронома, фахівця у галузі зоряної астрономії, на той час професора Нижньгородського університету.

і XX століть, пригадуючи про «Відкритий лист» радянських астрономів: «...майже через триста років після суду над Галілеєм у 1930 р. самозваний суд з двадцяти одного астронома зібрався у будівлі Московського астрофізичного інституту і склав прокламацію у вигляді «Відкритого листа» до Папи Пія XI у Римі» [21, с. 250]. Стисло виклавши його зміст, Струве дійшов висновку: «...хоча ролі і змінилися: церква тепер обвинувачена, астрономи засідають у якості суддів, — але характер закидань залишився дивовижно незмінним. Тут ми бачимо таку ж саму ворожість, таку ж саму вузькість і таку ж саму непримиренність у 1930 р., як і у 1633 р. <...> Беззаперечним фактом є те, що у комуністичній Росії, країні, яка займає значну частину поверхні землі і має населення у сто п'ятдесят мільйонів, безумовно, перед астрономією було поставлено завдання щодо руйнування будь-якої релігії. В обсерваторських звітах і статтях загального характеру в наукових журналах ми знаходимо, що антирелігійна пропаганда стала одним з обов'язків астрономів <...> Лист, який адресований Папі Римському Пію XI і підписаний більш ніж сотнею радянських астрономів, ймовірно, писався (і заохочувався) тими, кого ми могли б назвати «політичними лідерами», чий зв'язок із «чистою» наукою навіть є набагато меншим, ніж випадковість. Серед них є учені, які дійсно відомі і чия думка не може ігноруватися. Погоджуємося ми з ними чи ні, підозрюємо ми, що для отримання їхніх підписів чинився тиск, чи ні, — факт залишається фактом: існує велика група науковців, які прямо протиставляють себе будь-якій релігії <...> Праця астронома полягає у пошуку істини; він не повинен дозволяти своїм упередженням змішуватися зі свободою його думки. Він, якщо того забажає, може шукати закономірності у Всесвіті, але він не повинен гадати, що обов'язково має існувати якийсь абсолютний порядок. Він може захоплюватися, якщо йому подобається, красою і заплутаністю структури галактики, але йому не слід заздалегідь передбачати, що ж є первинним: або краса, або заплутаність...» [21, с. 255—256].

Радянська астрономічна періодика не забарилася з відповіддю. Зокрема, редакція журналу «Світознавство», висловивши власне бачення щодо спрямування публікації професора О.Л. Струве, ознайомила читачів з основними тезами його лекції, поданої у вигляді статті: «1) можливе суміщення релігії та науки і, зокрема, астрономії; 2) відомий «Відкритий лист» радянських астрономів до Папи Римського Пія XI був написаний «з-під палиці» «політичного керівництва»; 3) у Радянському Союзі науковців примушують бути атеїстами та активно виступати проти церкви; 4) радянська наука і, зокрема, радянська астрономія послуговується працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і Й. Сталіна у якості «практичних довідників», унаслідок чого вільний розвиток астрономії у СРСР неможливий» [22, с. 217].

«Привілей» виступити з викривальною «відповіддю» стосовно публікації проф. О.Л. Струве отримали відомі радянські астрономи: проф. К.Ф. Огородніков (1900—1985) та проф. М.Ф. Субботін (1893—1966). Перший — у 1930 р. професор Нижньогородського університету — був серед основних підписантів «Відкритого листа» у якості представника саме «нижньогород-

ських астрономічних кіл»; інший, який у 1930 р. обіймав посаду директора Ташкентської обсерваторії, — приєднався до листа разом зі своїми співробітниками. Зауважимо, що саме з Огородніковим Струве тісно співпрацював у 1932 р., коли той перебував у науковому відрядженні до США: вони разом завершили важливу роботу з вивчення ліній у спектрі затемнювано-змінної зорі бети Цефея [23]. Радянські астрономи констатували: «...хоча кожен виступ такого великого представника науки, яким, без сумніву, є Отто Струве, є досить помітною подією у міжнародному науковому житті <...> нам здається, що у виступі доктора Струве ми маємо яскравий приклад того, як наука використовується ніби гостра класова зброя...» [24, с. 221].

Слід зазначити, що загальний тон публікації-відповіді досить витриманий, нібито зберігає характер коректного пояснення. А саме: «Доктор Струве намалював собі таку яскраву картину «суду» радянських астрономів над Папою Римським; він зовсім, мабуть, забув, що цей лист було написано лише у відповідь на відоме звернення понтифіка, у якому той закликав організувати новий «хрестовий похід» проти нашої Батьківщини <...> Вже лише цього достатньо, щоб пояснити, чому радянські астрономи з такою одноставністю і натхненням написали та підписали цей документ. Немає потреби зупинятися на звинуваченнях, які висувуються доктором Струве, що радянських астрономів підписатися під листом примусило якесь «політичне керівництво». Ми залишаємо це цілком на його совісті...» [24, с. 222].

Безпосередньо професор О.Л. Струве у своєму «екскурсі» до історії астрономії роз'яснює, про яку саме «свободу думки» він веде мову: «Мені здається, що можна дійти лише одного висновку: астрономія не повинна намагатися вказувати, як і чому ми повинні вірити. Вона не має прямого стосунку до релігії, а залишає астроному повну свободу вибрати віру, як представнику будь-якої іншої професії. Якщо астроном погодиться на цю поступку, то він матиме право очікувати, що його свобода думки не буде порушена будь-якими політичними, релігійними або іншими ненауковими міркуваннями...» [21, с. 256].

Зараз важко визначитися з тим, що саме стало причиною такої категоричності у твердженнях професора О.Л. Струве. Адже астроном завжди з готовністю підтримував пропозиції щодо співпраці з радянськими науковцями і напевно зробив неоціненний внесок у встановлення контактів між західними та радянськими науковцями. Це питання залишається актуальним і до сьогодні.

Факти переслідування церкви у колишньому СРСР безсумнівно мали місце. Слід нагадати, що одним з основних ідеологів та «авторів» згаданого «Відкритого листа», написаного від імені всіх радянських астрономів, безумовно, був В.Т. Тер-Оганезов (1890—1962) — сумнозвісний своєю діяльністю організатор астрономічної науки, який завдав значної шкоди радянській астрономії. Він також зробив персональний «внесок» у знищення радянського фахового журналу «Світознавство», відзначився у всіх політичних чистках в астрономії впродовж 1930-х років, був одним з активістів проведення

репресій в астрономічних колах у цей період [7; 20, с. 173]. Одним із ганебних прикладів його діяльності є публікація «За викорінення до кінця шкідництва на астрономічному фронті» [26], яка стала осудом, а потім вироком від імені «колег» видатному радянському ученому-астрофізику професору Б.П. Герасимовичу (1889—1937), на той час директору Головної астрономічної обсерваторії в Пулкові, який трагічно загинув у катівнях НКВС... До речі, з ним професор О.Л. Струве ще з років студентства підтримував тісні ділові та дружні стосунки [25, с. 303; 27, с. 123].

В одному зі своїх нечисленних інтерв'ю професор Струве зауважив, що починаючи з 1927 р., коли він став повноправним громадянином Сполучених Штатів, його політична позиція щодо СРСР відповідала поглядам середнього американця [28]. Нашим сучасникам важко знайти розумну відповідь на питання про те, з якою метою професор О.Л. Струве оприлюднив такий політично загострений матеріал, оскільки сам добре усвідомлював його наслідки. Втім підсумовуючи викладене і беручи до уваги всі складності геополітичного протистояння 1930-х, припускаємо, що ідеологічно упереджені підходи до трактування поняття «свобода думки» існували не тільки у СРСР.

У XXI столітті Папа Римський Іоанн Павло II врешті-решт вибачився за вчинки католицької церкви стосовно Галілео Галілея, Джордано Бруно та багатьох інших, а Ватиканська обсерваторія зараз бере участь у важливих наукових програмах і постійно проводить студії для молодих астрономів, які вважають за честь пройти там стажування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Нами досліджено послідовність подій навколо залучення представників астрономічної науки до політичного протистояння між західним світом та СРСР на початку 30-х років XX ст. на тлі ідеологічної конфронтації науки та релігії, зокрема з'ясовано участь представників радянської астрономії у подіях антипапської кампанії 1930 року. Для цього розглянуто досить показовий сюжет складних взаємовідносин між релігією і владою, релігією і наукою, релігією і суб'єктами науки у визначений історичний період. Показано, що у дискусії, яка виникла між представниками католицького світу європейських країн і владними структурами СРСР, між католицькою церквою і радянськими вченими-астрономами, сторони спираються на ті ж самі сюжети з історії світової астрономії, але трактують їх зовсім по-різному. Проте необхідно констатувати, що аргументація і тих, і інших не є цілком переконливою.

Для вирішення завдань, обумовлених метою роботи, розглянуто окремі факти опозиційності у відносинах між західними та радянськими астрономами у визначений період, у тому числі висвітлено безпосередню участь у подіях відомого американського астрофізика професора О.Л. Струве. Зважаючи на його високий науковий авторитет і масштабність впливу на міжнародну астрономічну спільноту, втручання О.Л. Струве в описаний інцидент набуває особливого значення. Через незначний проміжок часу саме принципова позиція професора Струве стане однією з нездоланих перешкод у

реалізації наукового та водночас вкрай важливого для СРСР політичного проекту стосовно проведення VIII з'їзду Міжнародного астрономічного союзу (МАС) в Ленінграді (у 1951 р.) на тлі загострення міжнародної ситуації через Корейську війну. Як наслідок, VIII генеральна асамблея МАС відбулася у 1952 р. в Римі, на якій О.Л. Струве було обрано його президентом.

У подальшому передбачається, що матеріали виконаного дослідження будуть використані у науковій роботі, присвяченій історії астрономії у Харкові першої половини ХХ століття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Моральная подготовка нападения на СССР. *Правда*, 1930, № 78, 20 марта.
2. Бухарин Н. Финансовый капитал в мантии папы. *Правда*, 1930, № 65, 7 марта.
3. *Rigasche Rundschau*, 1930, № 33, 10 лютого.
4. Германские банкиры финансируют «крестовый поход». *Правда*, 1930, № 74, 16 марта.
5. Провал антисоветской авантюры Ватикана. *Правда*, 1930, № 79, 21 марта.
6. Беглов А. Л. «Крестовый поход молитв» 1930 г. и реакция на него в СССР. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2018. Т. 9. Вып. 4(68). URL: <https://history.jes.su/s207987840002219-9-1/> (дата доступа: 28.10.2020).
7. Bronshten V.A., McCutcheon R.A. V.T. Ter-Oganezov, Ideologist of Soviet Astronomy. *Journal for the History of Astronomy*. 1995. Vol. 26. Issue 4. P. 325—348.
8. Кривохатський М. Церковники та сектанти — агентура світового імперіалізму. Харків: Український робітник, 1931. 40 с.
9. Курляндский И.А. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922—1953 гг.). М.: Кучково поле, 2011. 720 с.
10. Шейнман М.М. Крестовый поход против СССР. Москва, 1930. 96 с.
11. Шахнович М. Холодная война и идеологическая борьба на «религиозном фронте»: о некоторых моделях советской пропаганды. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2017. № 1. С. 164—184.
12. Никому не запугать Советский Союз. *Правда*, 1930, № 80, 22 марта.
13. Наш ответ Папе Римскому. *Правда*, 1930, № 84, 26 марта.
14. Ответ трудящихся на антисоветскую компанию церковников. *Правда*, 1930, № 76, 18 марта.
15. Голос науки против религиозного мракобесия. *Правда*, 1930, № 78, 20 марта.
16. *Известия ЦИК СССР и ВЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов*. 1930, № 85, 27 марта.
17. Открытое письмо советских астрономов Папе Римскому Пию XI. *Правда*, 1930, № 85, 27 марта.
18. Тер-Оганезов В.Т. Наш ответ Папе. *Мироведение*. 1930. Т. 19. № 3—4. С. 137—144.
19. Бальшев М.А. Историко-биографическое исследование жизни и творчества украинского астронома Прасковьи Георгиевны Пархоменко. *Наука та наукознавство*. 2018. № 1. С. 114—137.
20. Бальшев М.А. Отто Людвигович Струве (1897—1963). М.: Наука, 2008. 524 с.
21. Struve O. Freedom of Thought in Astronomy. *The Scientific Monthly*. 1935. Vol. 40. P. 250—256.
22. От редакции. *Мироведение*. 1935. Т. 24. № 4. С. 217—220.
23. Struve O., Ogorodnikoff K.F. Note on the Spectrum of Cephei. *Publications of American Astronomical Society*. 1932. Vol. 7. P. 105—106.

24. Огородников К.Ф., Субботин М.Ф. О свободе мысли в астрономии (по поводу статьи доктора Отто Струве). *Мироведение*. 1935. Т. 24. № 4. С. 221—224.
25. Eremeeva A.I. Political repression and personality: the history of political repression against Soviet astronomers. *Journal for the History of Astronomy*. 1995. Vol. 26. Issue 4. P. 297—324.
26. Тер-Оганезов В.Т. За искоренение до конца вредительства на астрономическом фронте. *Мироведение*. 1937. Т. 26. № 6. С. 373—377.
27. Балышев М.А. Из истории Харьковской обсерватории: биографические очерки / 200 лет астрономии в Харьковском университете. Под ред. проф. Ю.Г. Шкуратова. Харьков: ХНУ, 2008. С. 99—154.
28. Struve O. Footnote to History. *Science*. 1959. Vol. 129. P. 60.

Одержано 17.11.2020

REFERENCES

1. Moral preparation of an attack on the USSR (1930). *Pravda*, No 78, March 20 [in Russian].
2. Bukharin, N. (1930). Financial capital in the mantle of the Pope. *Pravda*, No 65, March 7 [in Russian].
3. *Rigasche Rundschau* (1930), No 33, February 10.
4. German bankers finance the “crusade” (1930). *Pravda*, No 74, March 16 [in Russian].
5. Failure of the anti-Soviet Vatican adventure (1930). *Pravda*, No 79, March 21 [in Russian].
6. Beglov, A.L. (2018). “Prayers Crusade” of 1930 and the Reaction to It in the USSR. *History*, 9(4). Retrieved from <http://history.jes.su/s207987840002219-9-1> (last accessed: 28.10.2020) [in Russian].
7. Bronshten, V.A., McCutcheon, R.A. (1995). V.T. Ter-Oganeyzov, Ideologist of Soviet Astronomy. *Journal for the History of Astronomy*, vol. 26, issue 4, 325—348.
8. Krivokhatsky, M. (1931). Churchmen and sectarians agency of World imperialism. *Kharkiv: Ukrainian Worker*, 40 p. [in Ukrainian].
9. Kurllyandsky, I.A. (2011). Stalin, power, religion (religious and church factors in the internal politics of the Soviet state in 1922—1953). Moscow: Kuchkovo field, 720 p. [in Russian].
10. Sheinman, M.M. (1930). Crusade against the USSR. Moscow, 1930. 96 p. [in Russian].
11. Shakhnovich, M. (2017). Cold war and ideological struggle on the “religious front”: on some models of Soviet propaganda. *State, religion, church in Russia and abroad*, 1, 164—184 [in Russian].
12. No one can intimidate the Soviet Union (1930). *Pravda*, No 80, March 22 [in Russian].
13. Our response to the Pope (1930). *Pravda*, No 84, March 26 [in Russian].
14. Workers’ response to the anti-Soviet campaign of churchmen (1930). *Pravda*, No 76, March 18 [in Russian].
15. The voice of science against religious obscurantism (1930). *Pravda*, No 78, March 20 [in Russian].
16. *News of the Central Executive Committee of the USSR and the Central Executive Committee of the Soviets of Workers, Peasants, Red Army and Cossack Deputies* (1930), No 85, March 27 [in Russian].
17. An open letter from Soviet astronomers to Pope Pius XI (1930). *Pravda*, No 85, March 27 [in Russian].
18. Ter-Oganeyzov, V.T. (1930). Our response to the Pope. *World studies*, vol. 19, issue 3—4, 137—144 [in Russian].
19. Balyshev, M.A. (2018). The life and scientific work of Praskovia Parkhomenko, a Ukrainian astronomer: a historical and biographical study. *Science and Science of Science*, vol.1. 114—137 [in Russian].
20. Balyshev, M. A. (2008). Otto Ludwigovich Struve (1897—1963). Moscow: Nauka, 524 p. [in Russian].
21. Struve, O. (1935). Freedom of Thought in Astronomy. *The Scientific Monthly*, 40, 250—256.

22. From the Editor (1935). *World studies*, vol. 24, issue 4, 217—220 [in Russian].
23. Struve, O., Ogorodnikoff, K.F. (1932). Note on the Spectrum of Cephei. *Publications of American Astronomical Society*, 7, 105—106.
24. Ogorodnikov, K.F., Subbotin, M.F. (1935). About freedom of thought in astronomy (regarding the article by Dr. Otto Struve). *World studies*, vol. 24, issue 4, 221—224 [in Russian].
25. Eremeeva, A.I. (1995). Political repression and personality: the history of political repression against Soviet astronomers. *Journal for the History of Astronomy*, vol. 26, issue 4, 297—324.
26. Ter-Oganezov, V.T. (1937). For the eradication of wrecking on the astronomical front to the end. *World studies*, vol. 26, issue 6, 373—377 [in Russian].
27. Balyshev, M.A. (2008). On the history of the Kharkov Observatory: biographical essays. In: *200 years of astronomy at Kharkov University*. Y.G. Shkuratov (Ed.). Kharkov: Kharkov National University, pp. 99—154 [in Russian].
28. Struve, O. (1959). Footnote to History. *Science*, vol. 129, p. 60.

Received 17.11.2020

M.A. Balyshev, PhD (History), director,
Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine,
139, Moskalivska Str., Kharkiv, 61157, Ukraine,
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

AD MAJOREM DEI GLORIAM: ASTRONOMERS AND THE “CRUSADE” OF THE 20th CENTURY

The article is devoted to the study of facts from the history of astronomy in 30s of the XX century. The purpose of the article is to present the events related to the involvement of Soviet and Western astronomers in the processes of political confrontation between the USSR and the Western world in the early 1930s against the backdrop of the ideological opposition of religion and science. Based on the study of newspaper and magazine periodicals of this period, the sequence of the resonant events with the Head of the Catholic Church Pope Pius XI appeal to the entire Christian world to declare a new “crusade” against the Soviet Union has been restored. The certain worldview aspects of the relationship between religion and science during the political confrontation between the western world and the USSR are considered; the position of the representatives of official Soviet science, who strongly condemned the appeal of the Pope was determined. In particular, based on the most prominent facts in the history of the contacts of science and religion: episodes related to the fates of Galileo Galilei and Giordano Bruno, scientists demanded the complete liberation of scientific thought from the influence of the Church. The most reasoned and decisive response to the appeal of the Pope to declare a new “crusade” against the USSR was made by the Soviet astronomers in their “Open letter”, published by the central periodicals. Artificial political processes focused on religion and science has led to an escalation of tensions between Western and Soviet scholars.

The involvement of influential American astrophysicist Otto Struve, the representative of the world-famous astronomical Struve dynasty, the future president of the International Astronomical Union (1952—1955), in a confrontation between Soviet and Western scientists was investigated. In particular, professor Struve himself joined the discussion on freedom of scientific thought in astronomy. The position of a well-known scientist who represented the mood of most American and Western European astronomers caused a violent negative reaction in Soviet astronomical circles.

Keywords: *astronomy, religion and science, “crusade”, Pope Pius XI, “Open letter” of astronomers, professor Otto Struve.*